

پژوهشی در اسناد تاریخی دوره صفوی

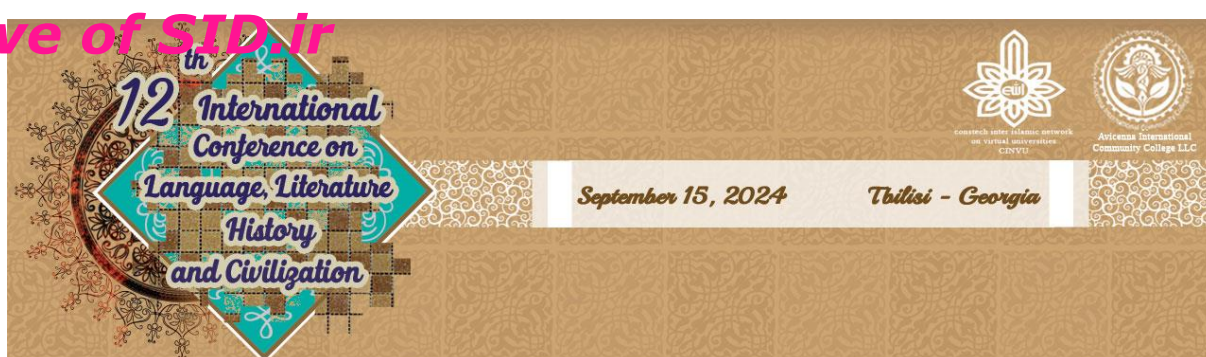
سعیده پورعابدینی

۱- دانشجوی دکتری، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

اسناد ابزاری است در درک و بینش تحولاتی که مردمان هر ملت از سر گذرانده‌اند. به عبارتی اسناد دستاویزی است برای شناخت تاریخ و فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی، نظامی، اقتصادی، اداری، مذهبی، فرهنگی و... برشی از زندگانی گذشتگان، بدین معنا آزمون پیشینیان در رویارویی با رویدادها به منظور تسهیل پیشرفت حیات اکنون، به مثابه اساسی‌ترین و راهگشایترین ابزار دولت‌ها است. قرن دهم هجری مصادف با تکوین حکومت صفوی، دوران بازیابی هویت ایرانی ذیل ایدئولوژی منحصر به فرد صفویان که بر سه رکن تشیع، تصوف، سلطنت استوار بود، آغاز شد. بدین معنا، برآمدن صفویان تدریجاً هویت سیاسی ایران را که در اثنا زمان از دست رفته بود را بازیابی کرد و تصویر وطن، تعلق بدان را در اذهان متحول ساخت. از این رو، در این جستار تلاش شده است تا با روش تاریخی و مطالعه مروری، به معرفی اسناد تاریخی در ذیل محتوا و درون‌مایه سلطانیات، اخوانیات، دیوانیات که پژوهاک و بازتابی از تحولات جامعه ایران در عصر صفوی است و تبیین، اهمیت جایگاه آن در مطالعات تاریخی، باستان‌شناسی، انسان‌شناسی و... به منظور بازسازی، بازخوانی و قرائت رفتارها و کنش‌ها اجتماعی، سیاسی، نظامی، اقتصادی، اداری، مذهبی و... که منتج به حصول هویت ایرانی در این عصر گشته، پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: اسناد تاریخی، صفویه، سلطانیات، اخوانیات، دیوانیات

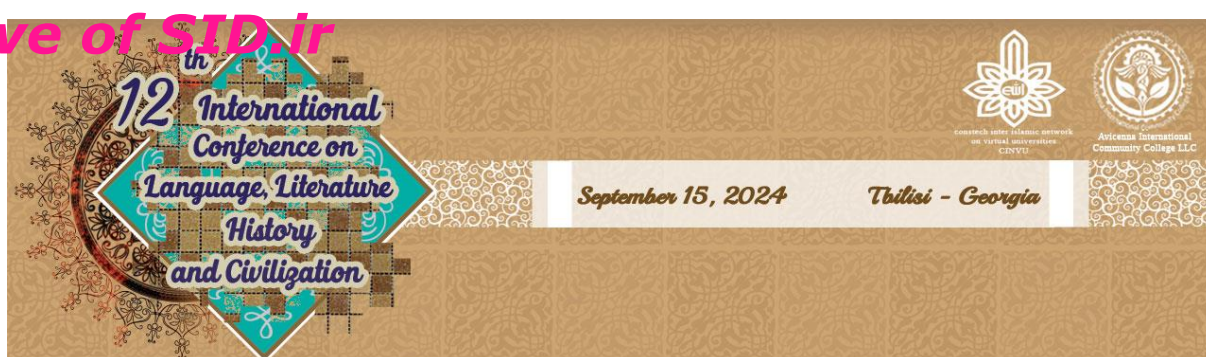

مقدمه

تاریخ‌دانشی است که بیش از هر دانش دیگری برسند استوار است و سخنی بی استناد در آن نتوان گفت. سند از لابه‌لای منابع تاریخی قابل‌دستیابی است و از این راه است که گزارش رویدادهای تاریخی به اصطلاح «مستند» می‌شود. به دلیل همین اتکا بر منابع و اسناد است که علم تاریخ هرچند مآلاً به دلیل تحلیل و تعلیل رویدادها متکی بر تعقل و تفکر است، در مبادی خود علمی نقلی به شمار می‌آید. از این روی تصویر تحقیق تاریخی بدون پشتوانه منبع یا منابع، تصویری بیهوده خواهد بود و به نوشته‌های فاقد منبع، هر نامی داده شود، نمی‌توان تاریخ یا پژوهش تاریخی گفت (صادقی، ۱۳۹۸). وقایع و رویدادها مبنای پیدایش تاریخ می‌باشند؛ ولی چون حوادث و اتفاقات «مانند امور طبیعی مابازاء خارجی ندارند» رویدادهای گذشته برای حال قابل‌دیدن و لمس کردن نیستند و وقایع حال نیز در آینده دیده و لمس نمی‌شود، به‌ناچار تنها آثار گذشتگان است که ماجرای آن حوادث و وقایع را درست یا نیمه درست برای ما و آیندگان بازمی‌گوید و به این آثار است که در اصطلاح تاریخ‌نویسی، منابع و مآخذ تاریخ گفته می‌شود. منابع تاریخ را می‌توان به پنج گروه؛ منابع ذهنی (نقلی)، منابع باستان‌شناسی، منابع تصویری و ترسیمی، اسناد تاریخی (مدارک آرشیوی)، تقسیم کرد. اسناد تاریخی، مجموعه نوشته‌ها و اوراقی هستند که خود حاصل فعالیت‌های روزمره و مستمر دیوان‌های سابق و ادارات کنونی می‌باشند و مندرجات آنها از نظر نحوه بهره‌برداری دارای دو گونه ارزش اداری و ارزش تحقیقی است. به این معنی که مادامی که مطالب آنها مربوط به امور جاری و روزمره اداری است دارای ارزش اداری و پس‌ازآنکه از گردش فعالیت‌های روزمره اداری خارج شوند ارزش حقیقی و استنادی پیدا می‌کنند (ثواب، ۱۳۸۵)؛ بنابراین اسناد تاریخی شامل کلیه فرمان‌های سلطنتی، مکاتبات سیاسی، معاهدات، نوشته‌های اداری، اسناد قضایی، مالی و حقوقی، گزارش‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی و برخی از مکاتبات خصوصی دوستانه و خانوادگی می‌باشند (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰). از نظر محتوا، اسناد تاریخی به سه دسته سلطانیات، اخوانیات، دیوانیات قابل‌طبقه‌بندی است، علاوه بر آن در بررسی اسنادی ایران تقسیمات جزئی‌تری همچون؛ منشآت ادبی و دیوانی، فرامین، امثله و دستورالعمل‌های صادره از جانب سلاطین و رجال درجه اول، اسناد مالی (بنچاق، هبه‌نامه، اسناد رهن و بیع شرط، اسناد اجاره و استجاره، مقاطعه‌نامه‌ها، برات، حوالجات و کلیه قراردایی که مربوط به وجوه... که خود به صورت فرد یا تک سند)، قبالحجات (اسناد مالکیت رقبات، عرصه و اعیان، قباله و نکاح)، حقوقی و قضایی (وصیت‌نامه‌ها، گواهی‌نامه‌های فوت و تولد، وکالت‌نامه‌ها، ضمانت‌نامه‌ها، استشهادنامه‌ها عرض حال، بارنامه‌ها، تذکره‌ها، قبوض رسیده، آزادنامه غلامان، قسم‌نامه‌ها، عرایض^۱ و...) مکاتبات دوستانه، رقعات^۲، اعلامیه‌های دست‌نوشته و اسناد دیگر از این قبیل، آنچه بر غیر کاغذ ثبت شده چون سنگ‌نوشته‌ها وجود دارد (ثواب، ۱۳۸۵). اسناد تاریخی به پشتوانه اصالت و اعتباری که حاصل تلاش و کوشش یک دستگاه اداری دیوانی، زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی بوده نسبت به متونی که

^۱ نامه‌های دادخواهی و... که خطاب به سلطان و مراجع نوشته می‌شود.

^۲ اوراق کوچک و بزرگی که افراد مشخصی به مناسبت‌های مختلف مطالبی را در آنها یادداشت کرده‌اند (ثواب، ۱۳۸۵).

مؤلف به‌عنوان نویسنده و حتی کاتب در کم‌وزیاد کردن آن آزادی کامل داشته است از اعتبار بیشتری برخوردار است (حسن‌آبادی و محبوب فریمانی، ۱۳۸۸). دستاورد تاریخی صفویان استقرار حکومتی مقتدر و دراز‌آهنگ، پس از قرن‌ها حکومت بیگانگان در ایران و دوره‌ای از تجزیه آشفته‌گی سیاسی بود (کمبریج، ۱۳۸۴). از این‌رو اسناد تاریخی یک از معتبرترین و ارزنده‌ترین منابعی است که می‌توان تعاملات اجتماعی، اقتصادی، مذهبی، فرهنگی، سیاسی، اداری و ... عصر صفویه را مورد بازخوانی و بازشناسی قرارداد؛ زیرا دربرگیرنده اطلاعات و داده‌های بی‌همتایی از تعاملات، پیوندها و زیست‌مردمان در آن روزگار است که در لابه‌لای متون تاریخی گم‌شده‌اند. بدین معنا، این اسناد برگرفته از لایه‌ها بی‌شمار هستی‌ملتی است که در پی حفظ و اقتدار هویت ایرانی و شکل‌گیری هویت ملی خویش کوشیده‌اند. از این‌رو نگارنده در این جستار به‌منظور شناسایی و آگاهی از اسناد تاریخی صفویه که بخشی از سرچشمه داده‌های تاریخی - فرهنگی این عصر است را به‌دقت مورد جمع‌آوری و طبقه‌بندی قرار داده است. باهدف تدوین مجموعه آراسته از اسناد تاریخی این سرزمین هرچند اندک و خرد، اما واتابی از اندام‌های فرهنگی، دانش و تمامی ابعاد ارتزاق اقشار مردم ایران‌زمین در عهد صفوی است.

سلطانیات

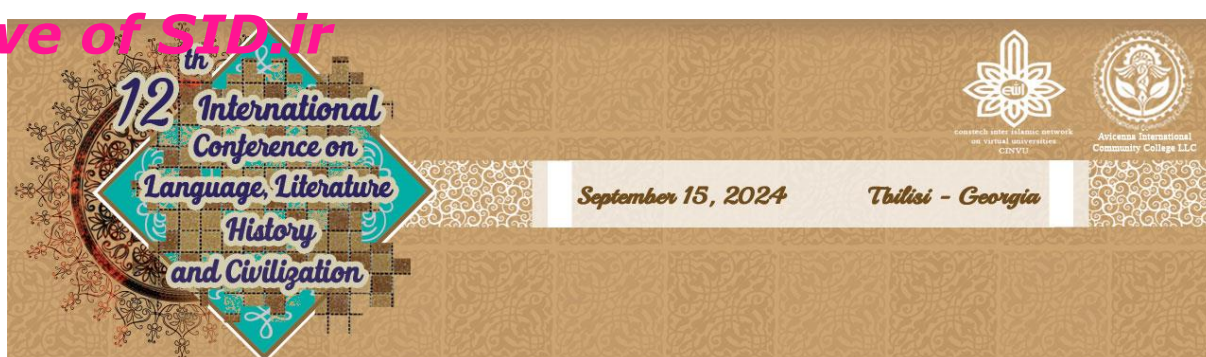
سلطانیات به اسنادی گفته می‌شود که از طرف شخص اول ممالک، امیر، سلطان و پادشاه تولید و صادر شده باشد (میهنی، ۱۳۷۵)؛ بنابراین مراد از سلطانیات نامه‌های سلطانی، فرمان‌ها، منشورها، مثال‌ها، عهدنامه‌ها، پروانچه‌ها، سنگ فرمان‌ها و نامه‌هایی که از دربار پادشاهان و سلاطین صادر می‌شده و یا نامه‌هایی که پادشاهان و امرا به یکدیگر و به زیردستان خود نوشته‌اند و یا از زیردستان آنان بدیشان نوشته شده است (انوشه، ۱۳۷۶). سلطانیات، نامه‌های رسمی، دولتی اداری نیز گفته‌اند (تویسرکانی، ۱۳۳۸)، نویسنده مکلف است مصالح و منافع سیاسی مخدوم خود را از نظر دور ندارد (راوندی، ۱۳۸۲).

فرمان؛ به کلیه اقسام دیوانیات که حاکی از اوامر و دستورات و مصوبات پادشاه باشد و به مهر و طغرای وی برسد، فرمان گویند (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰).

- فرمان صفوی، صدر فرمانی با مهر شاه اسماعیل صفوی پیرامون برقراری [مقداری مقرر در حق] اسماعیل امامی، (تاریخ ۹۱۴ هـ.ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۳۱/۰۲۸۸۳.

- احکام و فرامین، فرمان صفوی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۴۷۱۹/۰۲۴.

- فرمان شاه‌عباس اول: مورد عنایت قرار دادن میرمیران ملک دماوند و دستور آمدن وی به موکب اردوی همایونی به‌منظور ملاطفت نامبرده، (رجب ۹۹۵ هـ.ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۹/۳۱/۰۵۸۲۳.

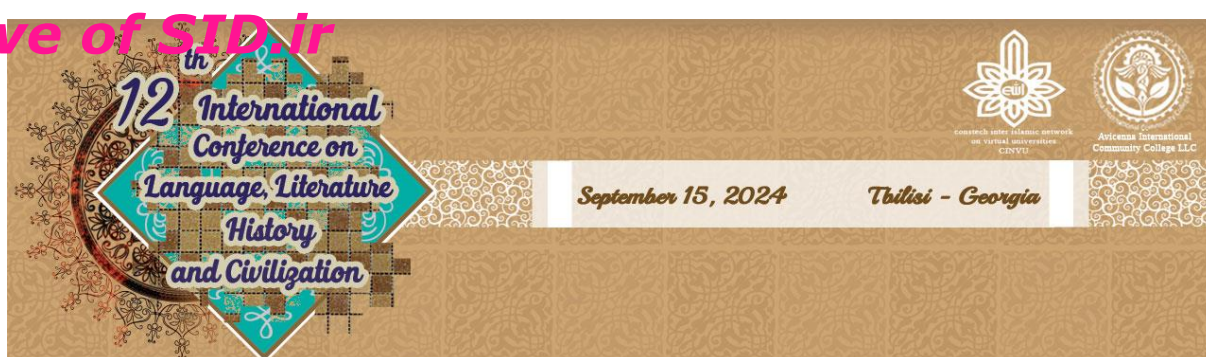
- فرمان شاه عباس دوم، اعطای سیور غال ابدی محال دماوند به فرزندان میر کته میر و تأکید بر عدم طلب مالوجها و... از آنها توسط متصدیان مهمات دیوانی دماوند، (جمادی الاول ۱۰۵۱ هـ.ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۹/۳۱/۰۵۲۹.
- فرمان شاه عباس دوم، به طهمورث بیگ داروغه الکا شهریار در وصول طلب ورثه میر شاه میر مین باشی از رعایای کن و سولقان، (جمادی الاول ۱۰۶۹ هـ.ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۹/۳۱/۰۵۸۱۵.
- فرمان شاه عباس دوم، به میرزا بدیع الزمان و میرزا ابراهیم در مورد دریافت جنسی، وجوهات و صرف آن جهت موجب تفنگچیان و مستحفظین قلعه قندهار، (رمضان ۱۰۷۴ هـ.ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۹/۳۱/۰۵۸۴.
- فرمان شاه سلیمان، درباره قبول استدعای میرزا غیاث مین باشی در مورد رفتن وی و تفنگچی هایش به قلعه تفلیس جهت خدمت به شاه نواز خان والی گرجستان کارتیل، (۱۰۸۵ هـ.ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۹/۳۱/۰۵۸۲۲.
- فرمان صفوی، درباره رفتن به قلعه تبرک، (۱۰ رجب ۱۱۱۲ هـ.ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۹/۰۴/۰۳۸۳۸/۰۰۲.
- فرمان شاه سلطان حسین، اعزام میرزا رفیع الدین به عنوان سفیر جدید ایران به دربار هند نزد فرخ سیر گورکانی به جهت تبریک جلوس آن شاه، (شوال المکرم ۱۱۲۵ هـ.ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۳۱/۰۵۸۰۵.
- فرمان شاه سلطان حسین، پرداخت وجوهات نقدی و جنسی به میر محمدباقر موسوی بابت وظیفه سنوات، (محرم ۱۱۲۹ هـ.ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۹/۳۱/۰۵۸۰۴.
- فرمان شاه سلطان حسین، دریافت کسری بلوکات لواسان از میرزا محمد امام بیگ و رستم بیگ مین باشیان لواسانی به منظور به کارگیری جوانان و تفنگچیان کارآمد، (ربیع الثانی ۱۱۳۰ ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۹/۳۱/۰۵۸۰۴.
- مجموعه فرامین سلطنتی، نسخه خطی فارسی: موزه بریتانیا، کد دستیابی Or...۴۹۳۵
- مجموعه فرامین سلطنتی، نسخه خطی فارسی: موزه بریتانیا، کد دستیابی Or...۴۳۳۵
- پاپازیان، هاکوپ، (۱۹۵۶)، فرامین و قبآلجات فارسیماتاداران (Մատենադարանի պարսկերեն) (Վսպէրագրերը)، ایروان: آکادمی علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی ارمنستان.
- شاه سلطان حسین، مکتوب از عهد شاه سلطان حسین درباره سفاین روسیه که به ساحل استرآباد آمده بود در دریا غرق شده، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۹/۳۱/۰۵۸۱۹.

- منشور؛** در لغت به معنی سرگشاده و سرگشاده است. ولی رفته رفته این عنوان به فرمان‌های سرگشاده پادشاهان، یعنی به فرمان‌هایی که محرمانه و رمز نبود اطلاق شده است (قائم مقامی، ۱۳۵۰).
- شاه طهماسب دوم، (سده ۱۱ ه.ق)، منشور شاه طهماسب به معصوم بیگ صفوی اعتمادالدوله، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۳۸۴۶/۰۶۲.
- شاه طهماسب دوم، (سده ۱۱ ه.ق)، منشور طهماسب به سلطان مراد حاکم مازندران، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۳۸۴۶/۱۱۱.
- شاه طهماسب دوم، (سده ۱۱ ه.ق)، منشور طهماسب به سلطان مراد حاکم مازندران، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۳۸۴۶/۱۱۱.
- شاه طهماسب دوم، (سده ۱۱ ه.ق)، منشور نواب همایون شاه طهماسب به نواب سلیمان خان قیصر روم، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۶۳۲۳/۰۳۱.
- شاه طهماسب دوم، (سده ۱۱ ه.ق)، منشور شاه طهماسب به رکن الدوله معصوم بیگ در مورد جنگ‌های گیلان، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۳۸۴۶/۱۱۹.
- شاه طهماسب دوم، (سده ۱۱ ه.ق)، منشور شاه طهماسب به فرزند خود سلطان محمد میرزا و محمد خان له له حاکم هرات، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۳۸۴۶/۱۱۰.
- شاه عباس، (سده ۱۱ ه.ق)، منشور شاه عباس به نواب حوری خان خانم درباره فتح خراسان، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۶۳۲۳/۱۷۱.
- شاه عباس، (سده ۱۱ ه.ق)، منشور شاه عباس به خواجه محمد شفیع ملقب به میرزا علمیان درباره فتح قلعه نسا و ایورد و به دست آوردن نور محمدخان حاکم آن ولایت صفویه، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۶۳۲۳/۰۷۲.
- حسین بایقرا، (۱۰۰۶ ه.ق)، نامه سلطان حسین میرزا بایقرا در پاسخ منشور شاه اسماعیل، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۱۲۰۶۳۲۳.
- حسین بایقرا، (۱۰۰۶ ه.ق)، نامه سلطان حسین میرزا بایقرا در پاسخ منشور شاه اسماعیل دوم، (سده ۱۱ ه.ق)، منشور شاه اسماعیل دوم درباره استخلاص خان احمد از قلعه اصطخر شیراز، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۶۳۲۳/۰۷۸.
- منشور صفوی، منشور نامه درویش بهاری، (سده ۱۱ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۳۶۲۴/۰۰۲.

- امیر بیگ بهادر، منشور نواب جنت مکان به امیر بیگ مهرداد و پاسخ امیر بیگ به آن، (سده ۱۱ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۳۶۲۴/۰۳۴.
- محمد خدابنده صفوی شاه ایران، (سده ۱۱ ه.ق)، منشور سلطان محمد خدابنده به خان احمد، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۰/۰۴/۰۳۸۴۶/۰۴۵.
- مثال (وقف نامه‌ها)؛** در دوره صفوی، دستورات کتبی و حکم دیوان صدارت و دفتر موقوفات را که در مورد امور حقوقی و قضایی و یا موقوفات صادر می‌شد مثال می‌گفتند، برای آنکه ضمانت اجرایی داشته باشد با فرمان شاهی تأیید می‌گشت و آن بدان شکل بود که در حاشیه سمت راست یا بالای صفحه مثال و یا بر پشت آن فرمان شاه نوشته می‌شد. در این دوره، مأموران خاصی برای نوشتن مثال‌ها بوده‌اند که مثال نویس نام داشته‌اند (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰).
- اسناد وقفی - نسخ خطی فارسی: پرداخت موجب به رعایای مزارع وقفی آستان قدس، ۱۰۸۰ ه.ق، کد شناسایی ۲۸۶۱۱.
- اسناد وقفی - نسخ خطی فارسی: پرداخت وجه نقد جهت تعمیر بعضی از دکاکین وقفی بازار بزازان و حفافان، ۱۱۶۹ ه.ق، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۲۹۱۴۰.
- اسناد وقفی - نسخ خطی فارسی: پرداخت عشر و نیم سیور غال محال وقفی آستان قدس در جنابد به قلی بیگ غلام خاصه شریفه، ۱۰۸۲ ه.ق، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۲۹۱۴۶.
- اسناد وقفی - نسخ خطی فارسی: پرداخت مخارج تعمیرات و تنقیه قنات‌های وقفی آستان قدس، ۱۰۱۷ ه.ق، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۲۹۱۴۶.
- اسناد وقفی - نسخ خطی فارسی: گزارش موقوفه حمام شاه (حمام رضوی) از موقوفه مهدی قلی بیگ میرزا خور باشی، ۱۰۱۱-۱۰۲۷ ه.ق، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۴۱۸۲.
- اسناد وقفی - نسخ خطی فارسی: وقف نامه قرآن صفی قلی خان، ۱۰۶۹ ه.ق، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۱۱۱۴/۲/۵.
- اسناد وقفی - میکروفیلم: وقف نامه مدرسه چهارباغ اصفهان، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۱۱۱۴/۲/۵.
- عهدنامه؛** فرمان‌ها و احکام پادشاهان و نامه‌هایی که پادشاهان و ملوک به یکدیگر نوشته و در ضمن آنها پیشنهاد کرده‌اند عهدنامه‌هایی میان ایشان بسته شود (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰).

- میرزا زین العابدین، (سده ۱۱ ه.ق)، سواد عهدنامه انشای میرزا زین العابدین^۳، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۳۲۳/۱۹۶.
- اسناد بیوتات سلطنتی، صورت عهدنامه‌های ایران با دول خارجی از زمان شاه صفی، نسخ خطی فارسی: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، کد شناسایی ۲۹۸/۸۰۸۳.
- حکم**؛ به اسنادی که برای ابقاء و تجدید و تأیید دستورات و فرمان‌های پیشین صادر می‌شد حکم می‌گفتند و این وضع در دوره صفوی تا زمان شاه صفوی نیز معمول بوده است (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰).
- عاملی جبعی (شهید ثانی)، شیخ زین‌الدین بن علی بن احمد، (۱۰۲۸)، حکم صلاه الجمعة فی زمان الغیبه، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۱۸۳۸/۰۰۳.
- سلیم شاه پادشاه هند، (سده ۱۱ ه.ق)، سواد حکم سلیم شاه به ولی بیگ برادر میرزا خان بیگ، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۸۴۶/۰۵۱.
- رقم**؛ در اصطلاح دیوانی دوره صفویه، به معنی فرمان و حکم به کاررفته است و به فرمان پادشاه اعم از کتبی و یا شفاهی و به احکام شاهزادگان و مأموران عالی‌رتبه دولت گفته می‌شده است (میرزا سمیعا، ۱۳۴۳).
- میرزا ابراهیم، رقم صدارت ممالک محروسه به اسم میرزا ابراهیم، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۱۰۰/۰۰۳.
- شاه‌طهماسب دوم، (سده ۱۲ ه.ق)، رقمی از ایام شاه‌طهماسب دوم جهت میرزا حسن در گیلان، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۱۰۰/۰۰۷.
- صفی میرزا بن عباس، (سده ۱۱ ه.ق)، رقم تولیت آستانه شاه‌طهماسب به نام معین‌الدین اوحدی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۸۴۶/۰۴۴.
- کرمعلی بیگ افشار، (سده ۱۲ ه.ق)، رقم همایون با اسم کرمعلی بیگ افشار، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۱۰۰/۰۰۸.
- میرزا محمدرضا متوالی، (سده ۱۲ ه.ق)، رقم مبارک قبل از سلطنت به میرزا محمدرضا متولی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۱۰۰/۰۰۹.
- لطفعلی خان، (سده ۱۲ ه.ق)، رقم حکومت دشتستان و بنادر عمان با اسم لطیف خان، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۱۰۰/۰۰۵.

^۳ سواد از نظر لغوی به نسخه دوم و جزئی از آن کتاب یا نوشته و یا به رونوشت گفته می‌شود (دهخدا، ۱۳۷۲).

- حسن کرمانی، (سده ۱۲ ه.ق)، رقم آقا رضا نقاش که در عهد شاه عباس ماضی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳/۰۱۳۶۸۰/۰۴/۱۳۹۳.

پروانچه؛ در دوره صفوی، نوعی اسناد دیوانی بودند که آنها را مهر می کردند و در دفاتر دیوان ثبت نموده و مانند رقم‌ها و فرمان‌های دیگر بر آنها طغرامی کشیدند. به عبارتی اساس دادوستد دیوان، برات‌ها و امور جزئی بر پروانچه‌ها بوده و بیشتر جنبه مالی داشتند (حسن آبادی و محبوب فریمانی، ۱۳۸۸). چنانچه در منشآت سلیمانی؛ در باب پروانچه چنین نگاشته شده است: «پروانچه را عنوان «هو» و «الملک‌الله» است و طغرایش «فرمان همایون شد» و مدار دادوستد دیوان و بروات و امور جزئی بر آن است» (دبیران دبیرخانه، ۱۳۸۸).

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پرداخت وظیفه مشایخ و موالیه ذکور و اناث، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۱۰۴۲.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پرداخت مواجب به میرزا محسن مستوفی موقوفات ممالک محروسه، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی کد شناسایی، ۱۰۳۷-۱۰۳۶.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پرداخت مواجب تفنگچی، یوز باشی تأمین از محل عواید حاصله از مزرعه دنیه‌تپه (ابوالقاسم بن میر محمد تفنگچی، محمدخلیل بیگ یوز باشی، پسند بیگ بن کمال بیگ مین باشی، شاه کرم بیگ یوز باشی، بلوک صفی بیگ مین باشی، مومن بن علی بیگ تفنگچی)، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۱۰۹۵-۱۰۹۴.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پرداخت وظیفه نقدی به فرزندان ملا محمد زمان کلیددار، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۱۰۹۶.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پرداخت وظیفه به موالی و مشایخ ذکور (ملا محمد هاشم فراش باشی، ملا ابوطالب مدرس) توسط آستان قدس، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۱۰۸۶.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پرداخت وظیفه به موالی و مشایخ اناث (مولانا محمد ابراهیم فراش) توسط آستان قدس، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۱۰۸۲-۱۰۸۱.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پرداخت وظیفه به سادات و اناث (استرآبادی، سید میران، میر محمد اشرف خادم) توسط آستان قدس، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۱۰۸۲-۱۰۸۱.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: مرسوم دربانان؛ پرداخت مرسوم به محمدصادق بن ملا ربیع الخثیم دربان در مرصع، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۱۰۸۰-۱۰۷۹.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: درآمدهای نقدی و جنسی (وارجه، ابواب المال، سیور غالات)، دریافت مال و جهات از سیور غالات آستان قدس در محال سمنان (قریه رأس الحد، محله رازقان، مزرعه نظامی، محله تپه شور، مزرعه دره جز،

محلّه یاشار، محلّه خندان، مزرعه عبدالآباد، مزرعه استرآباد، محلّه کوش مغان، محلّه اسفندیان) توسط آستان قدس، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کد شناسایی ۱۰۶۸-۱۰۶۷، کد شناسایی ۱۰۷۰-۱۰۶۹.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پرداخت وظیفه و خلعت بهاء میرزا عنایت‌الدین محمد پیش‌نماز به اولاد وی، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی کد شناسایی ۱۰۵۴.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پروانچه قاضی عبدالله خویی برای ملا حسن مذهب، کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۸۴۶/۰۴۰.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پروانچه کلیدداری آستانه رضوی برای امیر نظام‌الدین قاضی عبدالله، کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۸۴۶/۱۱۷.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پروانچه شاه‌طهماسب به خواجه امیر بیگ، کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۸۴۶/۱۱۶.

اسناد پروانچه - نسخ خطی فارسی: پروانچه شاهرخ، کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۸۴۶/۱۰۷.

سنگ‌نوشته‌های حکومتی؛ فرمان‌های حکومتی دوره صفویه گروهی از اسناد معتبر تاریخی - باستان‌شناختی اند که در آنها دستورات صادرشده توسط شاهان این سلسله در راستای رفع پاره‌ای از مشکلات و معضلات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه ایران عصر صفوی درج گردیده است. این فرامین که حاوی اطلاعات سودمندی از اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران عصر صفوی می‌باشند، پس از ابلاغ به حکام شهرها به خطی خوش بر سنگ نقر گردیده و بر سر در صحن و شبستان مساجد جامع، بقاع متبرکه، بازار و سایر اماکن عمومی نصب می‌گردیدند (کریمیان و بیدگلی، ۱۳۸۷). در ذیل به آنها اشاره شده است.

جدول ۱: سنگ‌نوشته‌های حکومتی دوره صفویه^۴

ردیف	نام پادشاه	تاریخ	محل نصب
۱	سلطان علی صفوی	۸۹۵ هق	مسجد جامع (جمعه) اردبیل
۲	شاه اسماعیل اول	۹۱۱ هق	مسجد جامع اصفهان
۳	شاه‌طهماسب اول	۹۳۲ هق	بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی
۴	شاه‌طهماسب اول	۹۳۲ هق	مسجد میرعماد کاشان
۵	شاه‌طهماسب اول	۹۴۱ هق	مسجد میرعماد کاشان
۶	شاه‌طهماسب اول	۹۶۹ هق	مسجد شاه‌طهماسب یزد
۷	شاه‌طهماسب اول	۹۷۹ هق	مسجد میرعماد کاشان
۸	شاه‌طهماسب اول	۹۷۹ هق	مسجد جامع سبزوار

^۴ بازنویسی از (کریمیان و بیدگلی، ۱۳۸۷)، (حقیقت، ۱۳۸۷)، (جاوید، ۱۳۹۶)، (فرامرزی و همکاران، ۱۳۹۶)، (میرزا سمیعا، ۱۳۳۴).

مسجد میرعماد کاشان	۹۸۱ هق	شاه طهماسب اول	۹
مسجد جامع اصفهان (مدخل صنفه صاحب به گنبد نظام الملک)	-	شاه طهماسب اول	۱۰
مسجد جامع اصفهان (دالان ورودی)	-	شاه طهماسب اول	۱۱
مسجد جامع اصفهان (دالان ورودی)	-	شاه طهماسب اول	۱۲
مسجد جامع اصفهان (دالان ورودی)	-	شاه طهماسب اول	۱۳
مسجد جامع اصفهان (بین گنبد نظام الملک و چهل ستون مجاور آن در ضلع غربی)	-	شاه طهماسب اول	۱۴
بازار کاشان	۹۹۹ هق	شاه عباس اول	۱۵
مسجد میرعماد کاشان	۹۹۹ هق	شاه عباس اول	۱۶
مسجد میرعماد کاشان	۱۰۰۲ هق	شاه عباس اول	۱۷
مسجد جامع کرمان	۱۰۰۲ هق	شاه عباس اول	۱۸
مسجد جامع نیشابور	۱۰۲۱ هق	شاه عباس اول	۱۹
مسجد میرعماد کاشان	۱۰۲۲ هق	شاه عباس اول	۲۰
مسجد جامع یزد	۱۰۲۲ هق	شاه عباس اول	۲۱
مسجد ملک کرمان	۱۰۲۴ هق	شاه عباس اول	۲۲
مسجد امام اصفهان	۱۰۳۵ هق	شاه عباس اول	۲۳
مسجد ذوالفقار اصفهان	۱۰۳۷ هق	شاه عباس اول	۲۴
مسجد امام اصفهان	-	شاه عباس اول	۲۵
مسجد امام اصفهان	۱۰۳۸ هق	شاه صفی	۲۶
مسجد سمنان	۱۰۳۹ هق	شاه صفی	۲۷
نامشخص (اردبیل)	۱۰۴۲ هق	نامشخص	۲۸
مسجد جامع یزد	۱۰۴۶ هق	شاه صفی	۲۹
مقبره قاسم النوار تربت جام	۱۰۴۶ هق	شاه صفی	۳۰
مسجد میرعماد کاشان	۱۰۴۷ هق	شاه صفی	۳۱
میدان گنجعلیخان کرمان	۱۰۵۰ هق	شاه صفی	۳۲
مسجد جامع کرمان	۱۰۷۲ هق	شاه عباس دوم	۳۳
مدرسه عباسقلی خان مشهد	۱۰۷۷ هق	شاه سلیمان	۳۴
مدرسه علمیه مشهد	۱۰۷۸ هق	شاه سلیمان	۳۵
مدرسه دودر مشهد	۱۰۸۸ هق	مادر شاه سلیمان	۳۶
کاروانسرای مشهد	۱۰۹۱ هق	شاه سلیمان	۳۷
کاروانسرای شاه وردیخان	۱۰۹۱ هق	شاه وردیخان	۳۸
مسجد سمنان	۱۱۰۶ هق	شاه سلطان حسین	۳۹

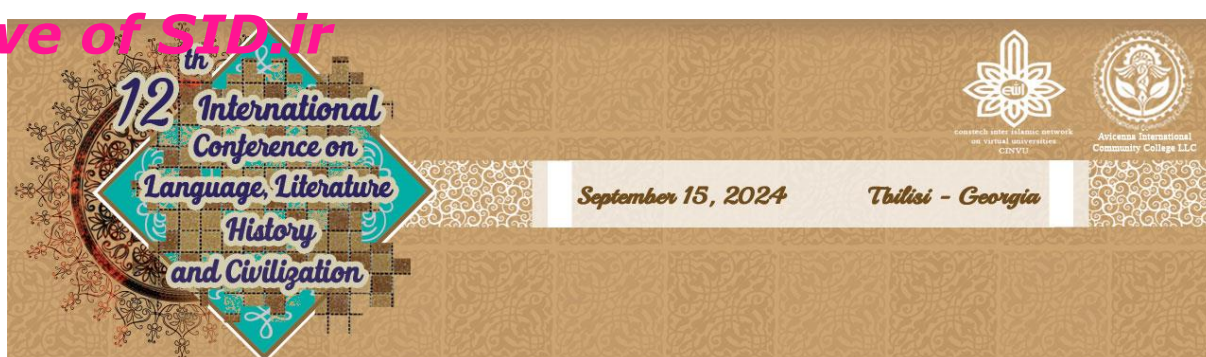
مسجد میرعماد کاشان	۱۱۰۶ هـ ق	شاه سلطان حسین	۴۰
مسجد جامع تبریز	۱۱۰۶ هـ ق	شاه سلطان حسین	۴۱
بقعه امامزاده اسماعیل اصفهان	۱۱۱۵ هـ ق	شاه سلطان حسین	۴۲
مسجد جامع یزد	۱۱۱۵ هـ ق	شاه سلطان حسین	۴۳
مسجد جامع سبزوار	۱۱۲۶ هـ ق	شاه طهماسب دوم	۴۴
مسجد جامع سبزوار	۱۱۲۶ هـ ق	محمدامین	۴۵
مسجد جامع سبزوار	-	حسن علی زنگنه	۴۶

اخوانیات

اخوانیات، نامه‌های محبت‌آمیز و دوستانه است که طبقات مختلف مردم به یکدیگر می‌نوشته‌اند (شمیسا، ۱۳۷۶)، از این منظر، مجال سخن وسیع و حاوی نکته‌گویی، غزل‌سرایی، گله‌گزاری، لطیفه‌پردازی، مزاح بنا بر این ایراد اشعار طولانی و نکته‌سنجی‌های ادبی را نیز داراست (راوندی، ۱۳۸۲). در اثر صفوی انواع اخوانیات به زبان نثر، نظم و آمیخته با یکدیگر نگارش و کتابت شده است. در این میان؛ عبدالله بن قطب بن محیی «مکاتیب قطب محیی»^۵ را که شامل نامه‌های او به یاران، بزرگان و فرمانروایان روزگار خود بوده را به رشته تحریر در آورده است. همچنین غیاث‌الدین خواند میر در اثری به نام «نامه نامی»^۶ که در بین سال‌های (۹۲۵ تا ۹۳۰ هـ.ق) تألیف کرده است، نمونه‌هایی همچون نامه‌های شاهان، وزیران، دیوانیان، علما، مشایخ، قضاوت، مستوفیان، بازرگانان، صاحبان حرف، دهقانان، خویشاوندان، دوستان و... روایت کرده است. سبک نامه‌های اخوانی بنا بر ذوق و قریحه و میزان اطلاعات علمی یا فلسفی و استعداد نویسندگان آنها در توضیح و تجسم معانی و مضامین در این نامه‌ها متفاوت است. سبک نگارش این گونه مکاتیب اگرچه بیشتر بر ارسال و اطلاق است و بیشتر مضامین آن در زمینه مسائل جاری زندگی از قبیل شکایت از محرومیت‌ها، مصائب و مشکلات گوناگون، قدرشناسی و... لیکن در میان آنها نامه‌های متعددی می‌توان یافت که به صنایع لفظی نیز آمیخته است و مضامین و مندرجات آنها با استفاده از فنون ادبی و افکار و تخیلات شاعرانه زینت یافته و نویسندگان این آثار برای تفهیم و توضیح مطالب به تمثیل، تشبیه، استعاره، سجع، موازنه، تلمیح آیات قرآنی، شواهد منظوم ادبیات فارسی و عربی، ذکر حدیث و حکایات، اخبار مناسب، امثال سایر و تجنیس مصراع‌ها، تشبیت و دیگر صنایع لفظی تدوین گردیده است (ثابتیان، ۱۳۴۳). موضوع و محتوی متن نگارش از یک سو مبین چرایی و چیستی عوامل دخیل در شکل‌گیری آنها است و از دگر سو بازتاب جایگاه اجتماعی، جنسیت، موقعیت مکانی - محیطی و زمانی نویسنده اثر است به عبارتی این مکاتوبات بازتابی از شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، مذهبی، فرهنگی و... حاکم بر آن عصر که به‌نوعی دلیل و چگونگی پیدایش تعاملات اجتماعی در جامعه عصر صفوی را

^۵ شیرازی، عبدالله بن قطب‌الدین، مکاتیب قطب محیی، نسخه خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۴۵۷۷.

^۶ خواند میر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین، نامه‌نمای، نسخه خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۳۴۱۱.

منعکس می نماید. از این رو، اخوانیات را می توان از منظر موضوع و محتوی متن نگارش به ۵ گروه، ۱- عواطف و احساسات انسانی، ۲- مطالبات مادی و غیرمادی ۳- آداب و رسومها، ۴- نظر یا واکنش، ۵- توصیف یا اطلاع رسانی ۵- توصیف یا اطلاع رسانی طبقه بندی نمود.

اخوانیات مبتنی بر عواطف و احساسات انسانی

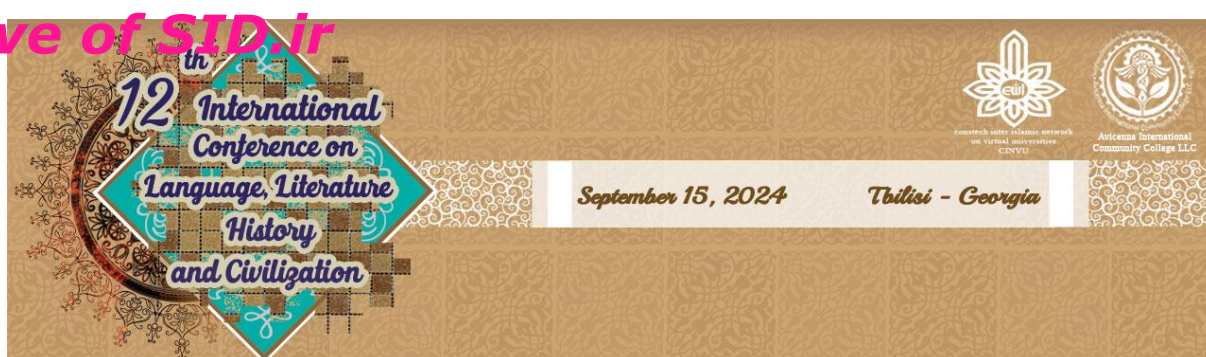
- نامه جلاله به مادر خود، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.
- نامه مولانا طفیلی که به یکی از اعضای خود نوشته است، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۵۴۹۸.
- نامه های میرزا سلمان به برادر و فرزندان یا نامه محمدحسین چلبی تبریزی به برادر خود محمدقاسم بیگ، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۹۱۲۶/۳.
- نامه های حکیم ابوالفتح به برادر خود برهان الدین همام، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۸۴۶/۱۳۶.
- نامه آقا حسینا به یکی از خویشان خود در ابراز دل تنگی و حسرت ایام گذشته، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۴۷۲۷.
- نامه سیادت پناه محمدحسین تفرشی به خدمت والدین خود، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۳۹۸.
- نامه محمد شریف لاری به فرزند خود، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۲۸۸۵.
- نامه میرزا محمدطاهر به فرزندش میرزا صالح، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۲۸۸۵.
- نامه میر محمدحسین طباطبایی به دوست خود فیض کاشانی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۱۸۳.
- نامه های نصیرا به یاران خود در شیراز، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۳۹۸.

اخوانیات مبتنی بر مطالبات مادی و غیرمادی

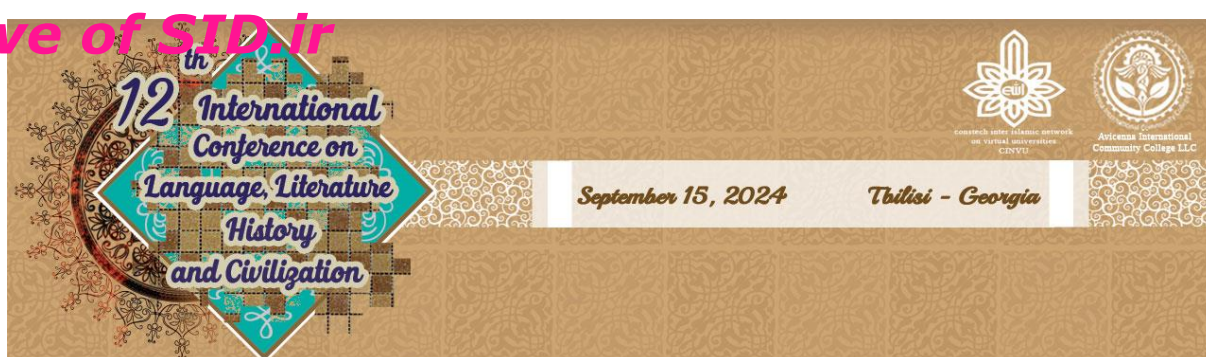
- نامه آقا منصور سمنانی در دعوت دوستی به خانه خود، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۸۲۳۵.

- نامه نصیرای همدانی به محمد شریف در دعوت او به باغ خود و صرف بغرا (آش)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۸۸۵۲.
- نامه دعوت دوستان صاحب کرام به صرف قهوه صبحگاهی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.
- نامه دعوت به ضیافت وقاری طبسی به مولانا شفیع یزدی معروف به دانشمند خان، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.
- نامه دعوت به مجلس بزم و شادی احمد گیلاتی به استاد زیتون کمانچه نواز، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۵۶۴۵.
- نامه طغرای مشهدی در دعوت به محفل قمار (نرد)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۳۲۱۵.
- نامه قاضی صفی به شیخ الاسلام لاهیجان در دعوت به منزل، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۵۶۴۵.
- نامه خواجه محمود بهشتی (گرایش صوفیانه) در دعوت درویش احمد به منزل خود، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۵۶۴۵.
- نامه‌ای در سفارش محبوس، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.
- نامه ملا محسن فیض عالم در شفاعت قاپوچی به اعتمادالدوله، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۸۹۸۲.
- نامه میرزا وحید در جواب درخواست سفارش ولد میرزا محمد وزیر خراسان، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۵۱۶۲.
- نامه درخواست عنایت و توجه حکیم رشیدی قمی به حضرت سیادت پناه علامه میرزا ابراهیم در سفر مکه خود برای وی که حال جسمانی خوبی ندارد دعا کند، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۹۰۸۷.
- نامه درخواست نصیرا به مولانا مظفر منجم در مطالعه شجره‌نامه وی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۹۰۸۷.
- نامه طغرا به مسیح زمان (طیب) در طلب سرکه، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۳۲۱۵.

- نامه فخرآ درویش به عزیزی در طلب حلوا، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۰۹.
- نامه میر سید شریف در طلب ماست به میر شجاع، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۳۹۸.
- نامه حاجی فالگیر به درخواست سلیمه کوشکی در راه رسم دفع دشمن، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۲۳۴۸.
- نامه میرزا محمد طاهر وحید به حسن بیگ ناظر بیوتات در طلب اسب‌های اسطبل سلطنتی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۵۲۶۲۸.
- نامه یک فرزند به پدر خود در طلب خرجی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۸۹۸۲.
- نامه نواب ابراهیم‌خان به نواب مقرالیه در طلب اقمشه، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۳۲۳/۰۰۰.
- نامه میرزا رضی مستوفی خاصه به میرزا محمدطاهر وحید و درخواست کلیات دیوان، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۳۰۱۰.
- نامه طلب آب قاضی محی‌الدین محمد لاری به خواجه محمد رشید کلانتر لاری، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۱۲۳۲/۰۲۱.
- نامه ملک‌الشعرا میرزا صائب به طالب خان در طلب گل نرگس، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۴۶۷۱/۰۵۷.
- نامه ابوظالب حکیم نصیرای همدانی به یکی از دوستان والا جاه در طلب شراب (در قالب معما)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.
- مؤلف ناشناس در جواب یکی از دوستان که از او طلب شراب دارد، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۰۹.
- نامه‌ای در طلب مفرح برای انتعاش مزاج، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.
- نامه (معمایی) شیخ محب‌الله مفتی به ملا درویش در طلب تنباکو، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.

- نامه آقا منصور سمنانی در شکوه از ارسال نمودن تنباکو، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۵۶۴۵.

اخوانیات مبتنی بر آداب و رسومها

- نامه تبریک میرزا محمدطاهر وحید به یکی از دوستان به مناسبت مشرف شدن به خانه خدا، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۶۳۲۳.

- نامه تهنیت ازدواج، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.

- نامه معروف ظهوری در سوگ یکی از زنان والا مرتبه حرم، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.

- نامه تعزیت میرزا محمدطاهر به میرزا سعید خواهرزاده اش، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۵۱۶۲.

- نامه خان خانان در پرسش از بیماری عرفی شاعر، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۱۹۹۷.

اخوانیات مبتنی بر اعلام نظر یا واکنش

- نامه زن مولانا بختیاری به وی (در ترک همسر)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۵۹۹۶.

- نامه شکوایه میرزا محمدطاهر به برادران خود میرزا یوسف، میرزا فصیح، میرزا محمدامین، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۵۹۹۶.

- نامه ای که نصیرای همدانی به مولانا مظفر در گلایه از بی توجهی به منجم، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۰۱۸۰.

- نامه آقا حسین خوانساری به ملا غلامرضا تجلی در گلایه از فراموشی و ترک صحبت، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۲۴۵۴.

- نامه شکایت به قاضی قیر در خصوص عملکرد نادرست وی در خصوص طلاق، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۵۹۹۶.

- نامه میر ابوالفتح در شکوه از تصنیف شعری که ملا بهرام، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۴۶۷۱/۰۵۳.

- نامه ملیحه میران قمارباز به طنز و هرزگی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۸۷۱/۰۱۰.

- نامه هزل‌آمیز و نفرین کزارالدین، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.
- نامه میرزا فصیحی هنگام حبس، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۵۷۹۸.
- نامه شکایت آمیز ملا نبی قزوینی از میرزا عنایت، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۵۶۴۵.
- نامه شکایت یک طلبه (مظفر حسین کاشی) در اخراج از مدرسه، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۳۳۴۹.
- نامه ملا ظهوری در نصیحت عدم گوشه‌نشینی و آمیزش با دوستان به خواجه حسین ثنایی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۳۴۵۷.
- نامه میرزا طاهر نصرآبادی در گله از رفتار پسر میرزا محسن، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۲۴۶۵.
- نامه اهالی گیلان به اعتمادالدوله در شکایت از اجرا نشدن معافیت مالیاتی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۸۷۱/۰۱۰.
- نامه پرمطراقی در تمجید و همراهی با فرمان غدغن شراب شاه سلیمان، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۳۴۴۳.

اخوانیات مبتنی بر توصیف یا اطلاع‌رسانی

- نامه میر رکن‌الدین به آقا منصور سمنانی در تعریف اصفهان، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۸۲۳۵.
- نامه میرزا ابوالقاسم عبدالقادری در توصیف دره انجیری، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۳۰۱۰.
- نامه نصیرای همدانی در توصیف سرمای شدید برف، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.
- نامه‌های ربیعه نصیرای همدانی و آقای حسین خوانساری در توصیف طبیعت و آب‌وهوا، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۸۹۸۲.

- نامه‌ای به ملا احمد معمار، محمدامین دکاندار، حکیم میر سعید، حکیم محمدحسین، بدی‌های حکیم، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۳۲۱۵.
- نامه‌ای به ستایش هنر قصه‌خوانی میرزا اشرف، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۳۲۱۵.
- نامه‌ای در وصف نثر زیبایی آقای ربیع بزار، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۴۶۰۲.
- نامه بی‌نقطه جلیل قزوینی در تعریف نقاش محمد طاهر و کار او در کتابخانه ذوالفقار خان، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۹۴۶۶/۸۱.
- نامه میرداماد به حکیم شفایی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۴۲۱۵.
- نامه شخصی به خاطر خرابی باغش در کوسان، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی کد شناسایی ۱۳۴۴۳.

دیوانیات

یکی از علل ماندگاری دولت‌ها موفقیت آنها در سیاست اقتصادی و صرف در آمد مالیات‌های حاصله از مردم در عمران و آبادی کشور است. از این رو دولت‌ها برای اداره امور اقتصادی در کنار سایر تشکیلات اداری ملزم به برپایی این نهاد نیز می‌باشند. پیشینه نظام اداری - دیوانی و بسیاری از عناصر آن در ایران به روزگار پیش از اسلام بازمی‌گردد. سرآغاز تأسیس دیوان اسلامی این تشکیلات بانام «دیوان استیفا» گره خورد و در گذر از زمان دارای ساختار و نظام خاص خود «علم استیفا» گردید. تا قبل از صفویه، امور مالی کشور تحت عنوان دیوان استیفا و زیر نظر مستوفی الممالک اداره می‌شد. در عصر صفوی متأثر از دوره‌های پیش چنین تشکیلاتی بنا گردید. اگرچه در منابع اداری این عصر به نام دیوان استیفا به‌عنوان یک واحد مستقل برنمی‌خوریم؛ اما مکرر نام «استیفای دیوان اعلی»، مستوفی الممالک و مستوفیان خاص (نصیرآبادی، ۱۳۷۸) برای هر قسمت آمده که حاکی از توجه ویژه دولت صفوی به امور مالی بوده است.

روزنامهچه^۷؛ دفتری است که مشتمل بر جمع و خرج، مقرر مال و جهات و ...، صورت احکام، پروانجات و آنچه در دیوان واقع شود که به‌صورت روزبه‌روز ثبت دفتر روزنامهچه می‌شود. روزنامهچه مقدم بر سایر دفاتر است. چراکه مدار کاربر آن است. دفتر توجیه و اوراچه هر دو از آن کامل می‌شود. اطلاعات مالی دیوان، ابتدا وارد روزنامهچه شده و پس از آن برحسب موضوع به دفتر اوراچه و توجیهات منتقل می‌شود (آملی، ۱۳۷۷). دفتر روزنامهچه در دیوان صفوی هم وجود داشته و امورات

^۷ بازنویسی کلیه اسناد مربوط آستان قدس رضوی از (اسناد تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در دوره صفویه) و بازنویسی اسناد از (شیخ‌الحکمایی، ۱۳۷۸).

مربوط به کارخانجات و بیوتات توسط مشرفان روزبه‌روز در آن نوشته می‌شد (بوسه، ۱۳۶۷). پس از نوشتن دفتر، مشرفان باید ماه‌به‌ماه روزنامه‌جات را نزد شاه برده و اضافه‌هزینه‌ها را در آن یادداشت کرده سپس وزیر بیوتات آن را تصحیح، خط گذاشته به مهر ناظر بیوتات رسانده و تحویل مستوفی ارباب التحاول می‌داد (میرزا سمیعا، ۱۳۴۳۸). مستوفی ارباب التحاول ماه‌به‌ماه روزنامه‌جات را گرفته به طرح سررشته ارباب التحاول محاسبه بر صاحب‌جمعان نوشته و باقی و فاضل را موافق قانون حساب مشخص کرده و بدون مهر ناظر چیزی به خرج کسی نمی‌نوشت (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵).

– اسناد روزنامه‌چه، شربت خانه آستان قدس رضوی در سال ۱۰۸۵ ه.، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی.

دفتر توجیها؛ در اصطلاح علم استیفا، دفتری که جامع ابواب روزنامه‌چه باشد، یعنی آنکه هر چه روزبه‌روز دفتر روزنامه‌چه ثبت کنند، ابواب و اسامی آن همراهی فروکشند و حرف، حرف اطلاق و دفعه، دفعه به ترتیب و ولای ایام و شهر در زیر ابواب و اسامی می‌نویسند (ایرانی، ۱۳۹۸).

مواجب؛ در متون قدیمی، مواجب حقوقی بوده که به مأموران دولتی پرداخت می‌شد. همچنین محصول، درآمد شهر و محلی که به‌عنوان مستمری و وظیفه به مأموران اختصاص می‌یافت نامیده می‌شد (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵).

– اسناد مواجب: پرداخت پول به کتابدار آستان قدس در سال ۱۰۹۵ ه.ق، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی.

اعمال المذکور؛ در اصطلاح، قاعده اعمال در دفتر توجیها به این صورت بود هر آنچه در دیوان خریده می‌شد از لباس، شکر خام و یا اینکه تبدیل جنسی به جنس دیگر بود و یا اجناسی که فروخته می‌شد در قسمت اعمال المذکور تحت عنوان ابتیاع و مبیع در نوشته می‌شد (کرمانی، ۱۳۹۸).

– اسناد صفاری^۸: صورتی از ظروف مسی بیوتات مختلف آستان قدس در سال ۱۱۳۱ ه.ق، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی.

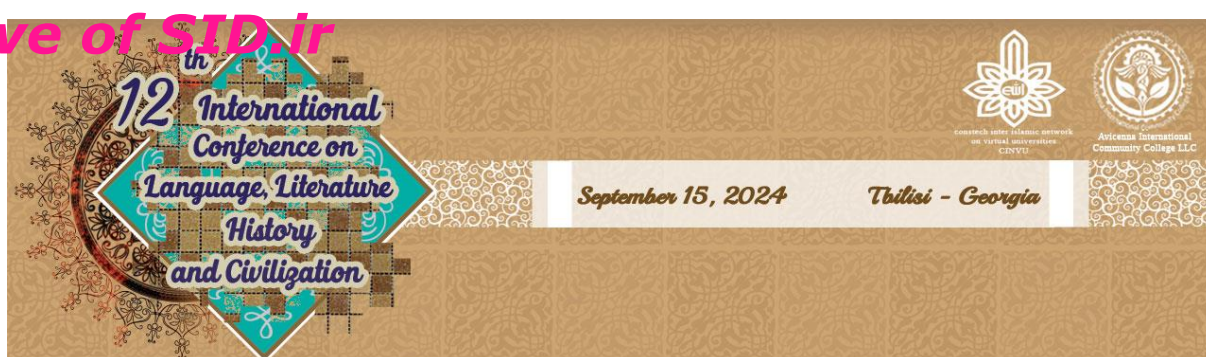
– اسناد تسعیرنامه‌چه^۹، برآورد قیمت سوخت در سال ۱۰۱۱ ه.ق، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی.

تعمیر نامجات؛ در خصوص تعمیر و اصلاح، بازسازی ابنیه و ساختمان‌ها و اشیاء، دو اصطلاح «تعمیر» و «مرمت» به کار می‌رفت. اصطلاح تعمیر مربوط به ساختمان‌ها و ابنیه بود (میرزا سمیعا، ۱۳۳۴).

– اسناد تعمیرات، تعمیر: نمونه‌ای از اسناد تعمیر خرابی‌های زلزله در سال ۱۰۸۵، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی.

^۸ رویگری

^۹ المثنی

وکالت نامچه؛ وکالت نایب گردانیدن غیرى در امرى (تصرف مال و حق، اجرا عقد و...) است. نایب گیرنده را موکل و نایب را وکیل گویند. وکالت عقد جایز است؛ بنابراین هر وقت هر کدام از طرفین بخواهند می توانند آن را فسخ کنند (رضایی، ۱۳۷۸).

- اسناد وکالت نامه: (ذی قعدة ۱۰۳۵ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: قریه شاهی، مضمون: از طرف جمعی به کلب علی بیگ طهماسب قلی بیگ برای فروش سهامی از قریه شاهی وکالت داده شده است.

- اسناد وکالت نامه: (۱۱۷۵ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: قریه اشلقگر مرود، مضمون: بیگم خانم بنت میرزا محمد بدیع انصاری، وکیل شرعی خود قرارداد میرزا محمد طاهر، شیخ الاسلام اردبیل برای ایقاع صیغه نکاح دائمی بین او و محمد هاشم سلطان امیر لو بن علیا سلطان.

- اسناد وکالت نامه: (۱۱۸۳ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: مضمون: حاجی شاه محمد بن بیگ محمد مراغه‌ای، فرزندش حسین علی را برای دریافت طلبش از ملا طاهر، میرزا طاهر، ملا فضل الله و آقا محمد اردبیلی وکیل کرده است.

- اسناد مصالحه نامه: (جمادی الثانی ۹۵۹ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: طرفین مصالحه: احمد بیگ، وکیل آستان شیخ صفی با کمال الدین سید محسن میرزایی یوز باشی، مصالحه فیه: رد ادعای موکل مذکور دربار اراضی میانلق و یرسق که آن اراضی موقوفه آستانه است.

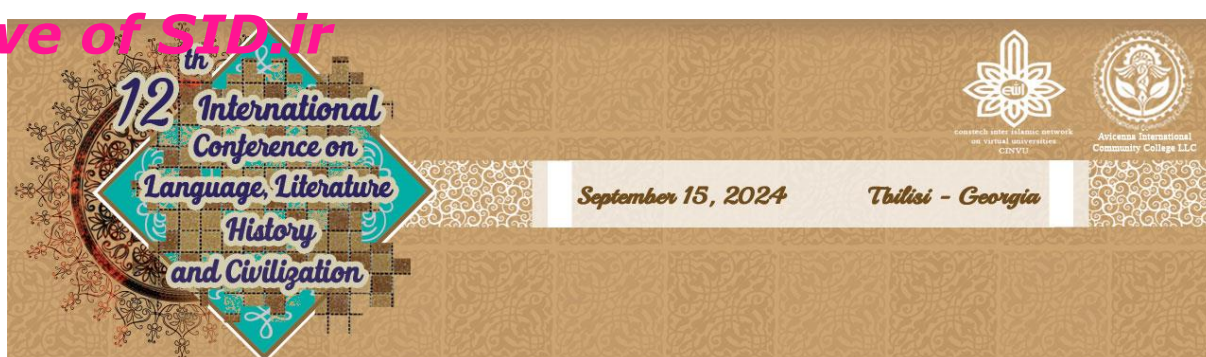
مصالحه نامه؛ صلح در اصطلاح عبارت است از توافق و سازش میان دو یا چند نفر بر ایجاد چیزی میان خودشان، از قبیل تملک عین مال یا منفعت آن و یا نقل حقی و یا اسقاط آن و یا ابراء دینی و غیر آن. خواه به طور رایگان و یا درازای گرفتن عوض از صلح با عوض «صلح معوض» و از صلح رایگان و بدون عوض «صلح غیر معوض» تعبیر می کنند (خوئی، ۱۴۱۰ ه.ق).

- اسناد مصالحه نامه: (ذی قعدة ۱۲۳۵ ه.ق)، نسخ خطی عربی، طرفین مصالحه: اهالی قریه خلیل آباد و قرای و کارکن و الارق و دوئل، مصالحه فیه: استفاده از آب نهر و اسطخ مشهور به نور؟

- اسناد مصالحه نامه: (شوال ۱۱۴۰ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: طرفین مصالحه: اسماعیل و محمد تقی پسران قاسم با حاجی محمد جعفر تاجرین صابون وکیل وارث همشیره‌های آنها، مصالحه فیه: مهر، جهیز و ثمنه.

- اسناد مصالحه نامه: (شوال ۱۱۴۰ ه.ق)، نسخ خطی عربی، وابستگی مکانی: قریه اسفاموزی و خان کاریز اردبیل. قریه صومعه، طرفین مصالحه: مقرب الدین عراقی بن عرب شاه اتابک ابهری با ورثه سعدالدین عبدالرحمان بن عبدالملک عبدالرحمان اردبیلی، مصالحه فیه: طلب ۱۱۰ دیناری مقرب الدین از سعدالدین که در عوض سهامی از دو قریه گرفته است.

- اسناد مصالحه نامه: (رجب ۱۱۵۸ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: طرفین مصالحه: قمر بنت؟ با محمد علی بن نوروز پیر هارونی، مصالحه فیه: بر سر ده تومان و پنجاه هزار دینار که شوهرش به قصد مضاربه به او داده است. پشت سند: مصالحه دیگری بین طرفین یاد شده است.

عریضه؛ در اصطلاح منشیان عرض حال است. نامه‌ای که زیردستی به مافوق یا کوچکی به بزرگی نویسد. عریضه یا شرح وقایع و یا اظهار اخلاص و بندگی و یا درخواست از مقام والای بوده است که هر یک از عریضه‌ها پاسخ مناسب حال و موقعیت داشته که به نویسنده آن ارائه می‌شده است (علاقه، ۱۳۸۵).

- اسناد عریضه: عریضه‌ای از رعایا در خصوص تخفیف مال و جهات پرداختی به آستان قدس مربوط به سال ۱۱۴۰ ه.ق، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی.

- اسناد عریضه: صورت عریضه میرزا بختیار کاشانی در خصوص مجدت و مرحمت و مغفرت پناه میرزا محمدصادق به عالی‌جاه میرزا محمدابراهیم وزیر آذربایجان قلمی نموده است.

- اسناد عریضه: عریضه‌های درخواست خدمت افراد در آستان قدس به سال ۱۱۱۱ ه.ق، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی.

- اسناد عریضه: صورت عریضه که عزیزی بیکی از امراء قلمی نموده است.

- اسناد عریضه و حکم: (رجب ۱۱۶۰ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: آستانه شیخ صفی، مضمون: عریضه خدمه آستانه درباره تقاضای معافیت از مالیات مطابق قبل و فرمان قبول عریضه ایشان، صادرکننده: حاکم منطقه؟

- اسناد عریضه و حکم: (ذی‌قعدة ۱۱۷۰ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: قریه کرجان و مرنی (۴)، مضمون: از محمدابراهیم خادم آستانه شیخ صفی درباره محاسبه مالی و رعایای قریه کرجان و مرنی؟ و حکم صادره در پاسخ به آن، صادرکننده: محمدحسن بن فتح علی (مهر).

اجاره‌نامه‌چه؛ عقدی که منافع را در مقابل عوض تملک کند؛ چنان که تملک منافع را بدون عوض عاریه گویند. عقدی که به موجب آن منافع معینی در مقابل عوض معلومی تملیک می‌شود. اجاره، مانند سایر عقود محتاج به ایجاب از طرف موجر و قبول از جانب مستأجر بوده و دو طرف عقد اجازه باید بالغ و عاقل و رشید باشند (دهخدا، ۱۳۷۲).

- اسناد اجاره‌نامه‌چه: (۱۱۳۸ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: مستأجر: حاجی مراد بن عبدالواحد، موجر: وکلای آستانه، مکان، مدت و مبلغ: پنج قطعه زمین بنکجه، برای پنج سال.

- اسناد اجاره‌نامه‌چه: (ذی‌قعدة ۱۲۴۵ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: اردبیل، مستأجر: سید کریم، سید رضا، آخوند ملا قاسم و میرزا برهان‌الدین، موجر: متصدیان بقعه شیخ صفی، مکان، مدت و مبلغ: باغ سلطان صدر، دویست و پنجاه تومان رایج عراق، به مدت پنجاه سال.

- اسناد اجاره‌نامه‌چه: (ذی‌قعدة ۱۱۴۶ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: مستأجر: عبدالوهاب صفوی، موجر: آستانه شیخ صفی، مکان، مدت و مبلغ: قریه شهره وری برای یک سال در عوض سی‌وهفت خروار غله.

- اسناد اجاره‌نامه‌چه: (ربیع‌الثانی ۱۱۸۲ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: مستأجر: محمدرضا مشهور به خان لر مهر علی بیگ افشار، موجر: محمدقاسم بیگ، متولی آستانه، مکان، مدت و مبلغ: حاصل و منافع قریه عینی، شلدر و ... از اعمال مشکین.

– اسناد اجاره‌نامه‌چه: (رمضان ۱۱۷۸ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: مستأجر: حاج آقا بابا تبریزی، موجر: محمدقاسم بیگ، متولی آستانه، مکان و مبلغ اجاره: موقوفات قریه شیره بین ده خارقان به سالی یک تومان.

نوشتجات شرعیہ

در عصر صفویه، نظام قضایی ایران به دو بخش متمایز شرعی و عرفی تفکیک شد. محاکم عرف زیر نظر دیوان‌بیگی و محاکم شرعی تحت زعامت صدر اداره می‌شد. رسیدگی به چهار جرم قتل، تجاوز به ناموس، کور کردن و شکستن دندان که «احداث اربعه» نامیده می‌شدند، در صلاحیت دیوان‌بیگی بود و مباحث مربوط به حقوق خصوصی در حیطه اقتدار صدر بود. گفتنی است؛ شرع در معنای نخست خود عبارت از احکامی بود که در نصوص دینی (کتاب و سنت) از سوی خداوند معین شده است. دین اسلام در کنار توجه به مسائل عبادی، توجهی خاص به تنظیم روابط اجتماعی داشته است؛ بنابراین بخش گسترده‌ای از فقه اسلامی به تنظیم روابط اجتماعی (مباحث حقوقی) اختصاص یافته است (حسینی و رضوانی مفرد، ۱۳۹۰). از این رو، حکومت صفویه به‌عنوان نخستین حکومت مستقل در ایران با پذیرش مذهب تشیع در حکم شریعت و نظام حقوقی کشور در صدد برآمد تا احکام اسلامی را به مدد اجتهاد و تطبیق آن با فقه اسلامی احکامی متناسب با تحولات اجتماعی مسلمانان در انطباق با کتاب و سنت سامان دهند؛ بنابراین احکام قضایی اسلام نیز از آن جهت که مبین روش‌های اجرای عدالت در جامعه هستند، هماهنگ با تحولات جامعه و در جهت پاسخگویی به نیازهای آن در تغییر بوده‌اند (محقق داماد و همکاران، ۱۳۷۹).

قبض رسید؛ قبض داد و قبول نمود جناب دولت مآب سعادت قبالی فلان من جمله ملازمان حضرت حکومت و امارت شعاری ذوی الاقتداری فلان خان خلدت قواعد حکومتی که مبلغ فلان دینار تبریزی از بابت مالیه سنه سیچقان نیل از دست کدخدایان و رعایای موضع فلان به تمام و کمال بدو واصل شد و این چند کلمه حسب السند رعایا در قلم آمد. تحریر آفی شهر فلان (دبیران دبیرخانه، ۱۳۸۸).

– اسناد قبض رسید: (رجب ۱۱۷۹ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: مضمون: رسید اموالی که آقا تقی حکیم در آستانه صفویه برای ارسال به خلخال به امانت گذاشته است.

– اسناد قبض رسید: (صفر ۱۲۱۴ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی، اردبیل، مضمون: قبض رسید اشیایی است متعلق به محمدحسین خان که به مرحوم ملا زاهد، کلیددار آستانه شیخ صفی به امانت سپرده شده بود.

– اسناد قبض رسید: (۱۲۱۴ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: مضمون: قبض رسید سه جلد کتاب از سوی خلیفه محمدحسین مشکینی.

– اسناد قبض رسید: (۱۲۱۴ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: مستأجر: کربلایی سلطان بن قاضی آقا محمد قاضی مراغه‌ای، موجر: سرکار آستانه، مضمون: رسید وجه اجاره دوساله و هزینه کردن آن برای روشنایی و تعمیر و سایر مصارف آستانه.

- اسناد قبض رسید: (۱۱۴۸ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: کوره‌ثم و بوسجین و قلعه جوق، مضمون: تنخواه از قرار تمسک صفی خان بیگ متولی، به رعایای قرای مذکور.
- قباله ملک؛** الحمد لله الذی لجلالیع و الشری و حرم الغضب و الربوا و الصلوه و السلام علی خیر خلقه محمد و آله المجتبی؛ اما بعد باعث بر تحریر این حروف شرعیہ آن است که بفروخت جناب دولت مآب سعادت قباب، خواجه فلان به خواجه فلان، به جناب سلاله الاھالی و الاعالی میر فلان بیگ بن خواجه فلان، بلاکراه و اجبار، بالطوع و الرغبه و او نیز مبیع و به ثمن مقرر معین مضروب مسکوک مبلغ فلان و بینهما عقد مبیاعه صحیحہ شرعی جاری شد و به تصرف خود درآورد و اکنون ملکی است از املاک او و عقاری او است (دبیران دبیرخانه، ۱۳۸۸).
- اسناد مبیاعه‌نامه: (محرم ۹۱۲ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: درب طوی، مسجد الله ورمیش آقا، خریدار: سلطان محمود هارون بن یوسف شاه وکیل خواجه ظهیرالدین محمد بن خواجه آقا جان اتابکی، فروشنده: درویش محمود و سلطان احمد پسران علی خان بیگ بن پیر مزید بیگ بن الله ورمیش، مبیع: قالب گاه رخت خانه و محوطه منسوب به قلی خان بیگ.
- اسناد مبیاعه‌نامه: (جمادی الثانی ۹۱۲ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: اردبیل جنب کاروانسرای الله ورمیش، خریدار: خواجه رفیع‌الدین محمد بن کدخدا سراج‌الدین، فروشنده: خواجه ظهیرالدین محمد بن آقا جان اتابکی، مبیع: پانزده دکان جنب کاروانسرای الله ورمیش (امیر کبیر).
- اسناد مبیاعه‌نامه: (شوال ۹۱۶ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: درب طوای، میدان قدیم، مسجد قاضیان، بازار جدید (خواجه ظهیرالدین)، خریدار: رفیع‌الدین محمد بن کدخدا سراج‌الدین، متولی حظیره شیخ صفی، فروشنده: خواجه ظهیرالدین محمد بن آقا جان اتابکی، مبیع: ۱/۵ دانگ کاروانسرا الله ورمیش آقا و نیم دانگ هفت دکان و یک دکان و نه دکان.
- اسناد مبیاعه‌نامه: (رجب ۹۳۵ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: دری طوای، خریدار: خان آقا بنت برهان‌الدین خواجه سید قاسم صفوی، فروشنده: خواجه خان احمد بن خواجه محمد صفوی، وکیل متولی زاویه شیخ صفی از جانب زاویه، مبیع: چهار دانگ از حمام وزیری و چهار دانگ از مطرح القمام حمام.
- اسناد مبیاعه‌نامه: (شعبان ۹۴۱ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: درب نیار نزدیک سلاح خانه مسجد فرنی پزان، خریدار: زکریا بن میکائیل آقا، فروشنده: سید اسدالله بن سید نعمت‌الله، مبیع: ۲ وثاق متصل به هم در درب نیار.
- اسناد مبیاعه‌نامه: (محرم ۹۵۰ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: غازی خان، فروشنده: شمس‌الدین آقا محمد، وکیل شاه صفوی (؟)، مبیع: نهر مشهور شاهزاده بیگم از املاک پری خان خانم مشهور به شاهزاده بیگم واقعه در قصبه خسروآباد سالیان.

- اسناد مبیعه‌نامه: (ربیع‌الثانی ۱۰۲۰ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: بازارچه اردبیل، جنب کاروانسرای کلیکان، خریدار: استاد التچی بقال، فروشنده: سکینه خاتون صفوی بنت سید صالح میرزا صفوی، مبیع: دکان واقع در بازارچه.
- اسناد مبیعه‌نامه: (جمادی‌الثانی ۱۰۳۵ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: بازار حدادان، خریدار: شیخ شریف زاهدی (متولی آستانه)، فروشنده: حاج میکائیل بن استاد ابراهیم اردبیلی، مبیع: یک دکان دقای و دکه متصل به آن در بازار حدادان.
- اسناد مبیعه‌نامه: (محرم ۱۰۷۴ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: قریه کلخوران، خریدار: مرتضی قلی وکیل آستانه، فروشنده: ممنون مهدی بن پیر بیگ و طهماسب بن نوری و علی ویزری هاشم قلی، مبیع: باغ پیر قلی در کلخوران.
- استشهادیه؛** استعلام و استخبار می‌رود از سادات، اکابر و کدخدایان فلان جا بر آن که چون بر ایشان واضح و هویداست که فیما بین مردم فلان جا و جماعت فلان، در باب منازعه شرعی بوده و بعد از دعوی و مباحثه حسب الشرع الاقدس، آن مورد مذکور به تصرف مردم فلان جا درمی‌آید (دبیران دبیرخانه، ۱۳۸۸).
- اسناد استشهادیه: (ذی‌حجه ۹۴۷ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: اسماعیل‌آباد شهریار، مضمون: از اهالی ولایت شهریار، درباره مضمون اسماعیل‌آباد طلب شهادت شده است که ملک حسن آقا بن علی آقا بوده و به فرزندش چلبی آقا منتقل شده بود و به‌مرور ایام به‌عنوان خالصه به تصرف دیوان درآمده است.
- اسناد استشهادیه: (ربیع‌الاول ۹۶۸ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: ناحیه دزجرد. نهر ننه جو مشور به قزل‌ارخ؟ منشعب از رود قلعه‌جاهی. قریه لالیان مشهور به گل‌تته. قریه وریحق، مضمون: شهادت جمعی از کدخدایان ناحیه دزجرد مبنی بر اینکه نهر موسوم به ننه جو، از دویست سال پیش اراضی قریه لالیان را مشروب می‌کرده است و پس از خرابی آن، توسط حسین بیگ قورچی تیر و کمان، تنقیه شده است.
- اسناد استشهادیه: (رجب ۶۲۶ ه.ق)، نسخ خطی عربی، وابستگی مکانی: درب اسفیریس اردبیل، مضمون: شهادت جمعی از عدول بر اینکه زمین‌های چند واقع در درب اسفیریس متعلق به محمد بن ابراهیم عدلان است.
- اسناد استشهادیه: (سده ۱۱ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: مضمون: طلب شهادت برای اثبات ملکیت یک قریه برای ورثه سید سلیمان تبریزی
- اسناد استشهادیه: (سده ۱۰ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی، دارالسلطنه تبریز، مضمون: در باب خرابی باغ در قدر از نواحی تبریز.
- عهدنامه؛** باعث بر تحریر این کلمات و غرض از تسطیر این مقالات آن که حاضر شدند به دارالقضا شرع مطهر امرا و قسم یاد نمودند به مضمون آیه کریمه «یا ایها الذین آمنوا أوفوا بالعقود»^{۱۰} و قسم یاد نمودند به ذات الله تعالی و صفاته العظمی و به ارواح متبرک انبیاء، اولیاء، اوصیاء و ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین و آنچه وظیفه امانت، دیانت، صداقت و

^{۱۰} مائده آیه ۱

رعایت و حمایت باشد نسبت به یکدیگر حفظ الغیب مرعی دارند و با یکدیگر به جواب ایشان مشغول کردند و آنچه خلاف مذهب دوستان باشد به یکدیگر روا ندارند و خلاف کننده این معنی به لعنت و غضب باری تعالی جل جلاله و خشم رسول صلوات الله علیه و آله و نفرین معصومین صلوات الله علیهم اجمعین گرفتار باشند (دبیران دبیرخانه، ۱۳۸۸).

- اسناد تعهدنامه: (صفر ۱۱۴۵ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: مضمون: تعهد خدمت آستانه برای جبران پنجاه مثقالی که در جریان جنگ به درب و پنجره طلا و نقره آستانه خسارت رسیده است.

اقرارنامه مال؛ اقرار کرد صدر محترم مکرم فلان بن مکرم فلان جایی از روی کمال رغبت و صدف ارادت در حال صحت که هر آن چیزی که معروف و منسوب است به او و در قبضه تصرف اوست به حق ملکیت از نقد، جنس، ملبوسات، مفروشات، منقولات، عقار، چهارپای، متاع خانه خواه از زر یا از نقره یا از مس یا از روی یا از قلعی یا از آهن یا از برنجی و مجموع زیورها، جامعه‌های ابریشمین، حیوانات، زراعت، زمین‌ها، بستان‌ها و تمام آنچه اسم مال و اطلاق ملک بر آن توان کرد، به جملگی ملک صرف و حق طلق جناب اعز فلان بن فلان است (دبیران دبیرخانه، ۱۳۸۸).

- اسناد اقرارنامه: (شوال ۹۴۰ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: میدان جدید اردبیل، مقرر: علی شکر و میر ابراهیم فرزندان خواجه ظهیرالدین، مقررله: خواجه شیخ محمد صراف بن پیره میر علی باغبان، موضوع اقرار: قطعه زمین و دکاکین واقع در میدان جدید.

- اسناد اقرارنامه: (رجب ۹۵۲ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: موضوع اقرار: که مقرر را در یک قطعه زمین حقی نیست.

- اسناد اقرارنامه: (شوال ۹۵۷ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: قریه دزج، مقرر: آقا بکی بنت عباس بیگ بن علاالدین بیگ، مقررله: شاه محمد بیگ بن عباس بیگ، موضوع اقرار: سهام موروثی باغی در قریه دزج متعلق به مقررله است.

- اسناد اقرارنامه: (جمادی الثانی ۹۵۹ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: نهر شیروان. اراضی میانلق، مقرر: جلال‌الدین سید محسن ثوروانی خواجه حبیب الله صفوی، موضوع اقرار: مقرر تاکنون در نهر موضع شیروان تصرف نکرده است و آب آن را به اراضی کیانلق نبرده است.

- اسناد اقرارنامه: (ربیع الثانی ۱۰۸۲ ه.ق)، نسخ خطی فارسی: وابستگی مکانی: بازار گندم اردبیل، مقرر: محمدقلی و ماشجان قلی پسر نکر ثقلی بیگ، مقررله: صفی قلی بیگ، و کیل متولی آستانه، موضوع اقرار: دو درب دکان نفت فروشی در بازار گندم.

نتیجه گیری

اسناد تاریخی زیر مجموعه‌ای از آثار فرهنگی تاریخی هر ملت است و خود نیز به‌عنوان زیربنای فرهنگی آن جامعه، پشتوانه معنوی، هستی‌شناسی، شناسنامه، سند هویت ملی و دستاوردهای انسانی است که در جریان تاریخ زیست کرده است، نقطه اتصال امروز به گذشته و آینده آن مردمان است. بدین معنا، این اسناد تبیین‌گر نبوغ آن دودمان و اندیشه سترگ و والای

انسانی در ابداع و فرگشت فرهنگی، تکنیک، هنر و...، آینده‌ای تمام‌نما از تصورات، پندارها مردمان یک سرزمین است. این اسناد معیار و سنجش مدنیت ملت‌هاست، اندیشیدن به آنها از یک سو؛ مایه تفاخر، غرور ملی، تحکیم، تقویت نیروی روانی، بالندگی نسل حاضر و آینده و پیشگیری از تهاجم فرهنگی است. از دگر سو، در جریان زندگی امروز در تماس با دیگر ملل، فراخواندن سیاحان و رونق اقتصادی را نیز به همراه دارد. بازبینی اسناد تاریخی دوره صفوی همچون سلطانیات، اخوانیات، دیوانیات به‌عنوان یکی از مولفه‌های و ابزارهای خوانش این دوره تاریخی توصیفی است بر چگونگی شکل‌گیری تعاملات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، اداری، فرهنگی، مذهبی و...، فراز و فرودها، معضلات اجتماعی زندگی مردم و نحوه عملکرد حکام در برابر آنها و میزان سواد، دانش ادبی و حتی میزان دخالت مردم در انتخاب نحوه زیست و زندگی خویش به طریق همراهی یا عدم همراهی با حاکمیت بوده است. به دیگر سخن، به پشتوانه اصالت و اعتبار این اسناد، مستندی از روزگار صفویه بدون جرح و تعدیل است.

منابع

اداره روابط عمومی و امور بین‌الملل سازمان، اسناد تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در دوره صفویه، به کوشش مدیریت اسناد و مطبوعات سازمان، چاپ اول، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

آملی، محمد بن محمود شمس‌الدین، (۱۳۷۷)، نفایس الفنون فی عرایس العیون، تصحیح ابوالحسن شعرانی، چاپ اول، تهران، اسلامیه

انوشه، حسن، ۱۳۷۶، دانشنامه ادب فارسی جلد ۲، چاپ اول، تهران، موسسه فرهنگی و انتشارات دانش‌نامه

بوسه، هربرت، ۱۳۶۷، پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی برمبنای اسناد دوران آق‌قویونلو، قراقویونلو و صفوی، ترجمه غلام‌رضا وره‌رام، چاپ اول، تهران: موسسه مطالعات فرهنگی

پژوهشی در دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۴، تاریخ ایران در دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، چاپ دوم، تهران، جامی

تبریزی، فلک‌الدین بن علاء‌الدین، (۱۹۷۳)، سعادتنامه، تصحیح میرکمال نبی‌پور، چاپ اول، آلمان، گوتینگن

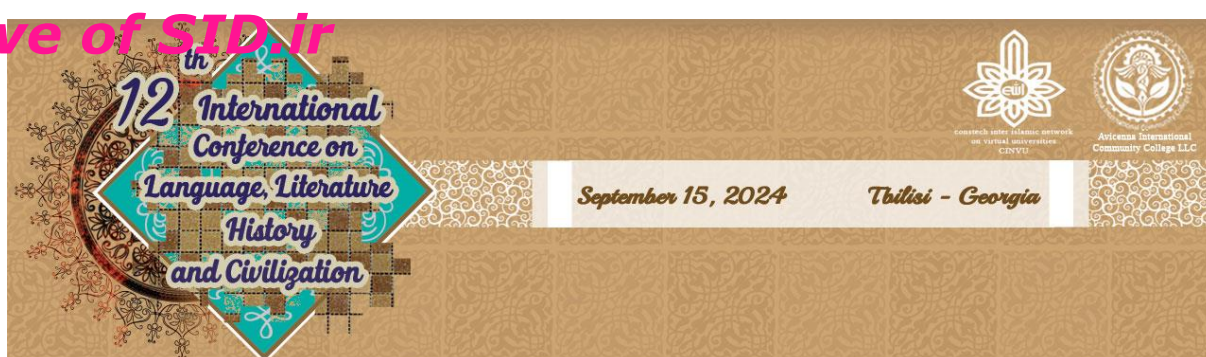
تویسرکانی، قاسم، ۱۳۳۸، نامه‌های رشیدالدین وطواط، چاپ دوم، تهران، دانشگاه تهران

ثابتیان، ذبیح‌الله، ۱۳۴۳، اسناد و نامه‌های تاریخی دوره صفویه، چاپ اول، تهران، ابن‌سینا

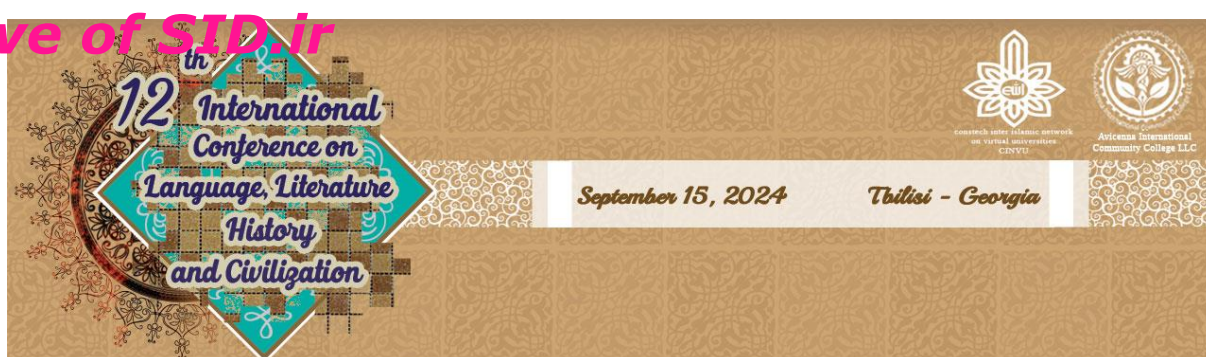
ثواقب، جهانبخش، ۱۳۸۵، روش تحقیق با تأکید بر تاریخ، چاپ اول، شیراز، نوید شیراز

جاوید، آیدا، ۱۳۹۶، بررسی باستان‌شناختی سنگ‌نوشته‌های حکومتی دوره صفوی در سه شهر اردبیل، کرمان و مشهد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران

حسن‌آبادی، ابوالفضل و محبوب فریمانی، الهه، اهمیت اسناد در تحقیقات تاریخی دوره صفویه، مجموعه مقالات همایش ایران‌زمین در گستره تاریخ صفویه با اهتمام مقصود علی صادقی، چاپ اول، دانشگاه تبریز، ۱۳۸۴

- حسینی، سید محمد و رضوانی مفرد، احمد، ساختار نظام قضایی عصر صفوی، مطالعات حقوق خصوصی (حقوق)، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۰، ۱۵۵-۱۶۹
- حقیقت (رفیع)، عبدالرفیع، دو فرمان تاریخی از دوران صفویه در مسجد جامع سمنان، وحید دی، شماره ۷۳، دی ۱۳۸۷، ۶۸-۷۷
- خواند میر، غیاث‌الدین بن همادالدین، گزیده نامه نامی، ۱۴۰۲، به کوشش حسینیه اسدی لاری، چاپ اول، مشهد، محقق خوئی، ابوالقاسم. (۱۴۱۰ ه.ق). منهاج الصالحین جلد ۲، چاپ اول، قم، مدینه العلم. آیت‌الله العظمی الخوئی
- دیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی، ۱۳۸۸، منشآت سلیمانی، به کوشش رسول جعفریان، چاپ اول، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی
- دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۲، لغت‌نامه دهخدا ۴، ۱۴، چاپ اول دوره جدید، تهران، دانشگاه تهران
- راوندی، مرتضی، ۱۳۸۲، تاریخ اجتماعی ایران، چاپ دوم، تهران، نگاه
- رضایی، امید، ۱۳۸۷، درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، چاپ اول، توکیو، دانشگاه مطالعات خارجی توکیو
- شمیسا، سیروس، ۱۳۸۰، سبک‌شناسی نشر، چاپ پنجم، تهران، میترا
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین، ۱۳۷۸، فهرست اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (موجود در موزه ملی، سازمان اوقاف، کتابخانه ملی تبریز، بقعه شیخ صفی و...)، چاپ اول، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی
- شیرازی، عبدالله بن قطب‌الدین، (۱۳۳۶)، مکاتیب عبدالله قطب بن محیی، چاپ دوم به انضمام بخش تعلیقات، تهران: خانقاه احمدی
- صادقی، مقصود علی، ۱۳۹۸، شناخت و نقد منابع و مآخذ تاریخ ایران بعد از اسلام، چاپ پنجم، تهران، دانشگاه پیام نور
- علاقه، فاطمه، ۱۳۸۵، اصلاحات دیوانی عالم‌آرای عباسی، چاپ اول، تهران، موسسه تالیف ترجمه و آثار هنری متن، اندیشه خلاق
- فرامرزی، مانا، نامی، حسن و مسجدی خاک، پرستو، بررسی کتیبه‌های حکومتی شمال شرق ایران در دوره صفوی با تأکید بر موضوعات اجتماعی و اقتصادی مطالعه موردی نیشابور، سبزوار، تربت‌جام و مشهد، پژوهشنامه خراسان بزرگ، دوره یازدهم، شماره ۴۱، بهمن ۱۳۹۹، ۳۵-۵۶
- قائم‌مقامی، جهانگیر، ۱۳۵۰، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، چاپ اول، تهران، انجمن آثار ملی
- کرمانی، ابواسحاق غیاث‌الدین محمد، ۱۳۹۸، رساله‌ای در سیاق، تصحیح و تحشیه علیرضا نیک‌نژاد، چاپ اول، تهران، نگارستان اندیشه
- کریمیان، حسن و بیدگلی، محبوبه شادات، معضلات اجتماعی و اقتصادی شهرهای ایران عصر صفوی با استناد به فرمان‌های حکومتی منقور بر سنگ؛ مطالعه موردی: اصفهان، یزد و کاشان، فرهنگ، شماره ۶۸، زمستان ۱۳۸۸، ۱۸۳-۲۵۶

محقق داماد، سید مصطفی، قنواتی، جلیل، وحدتی شبیری، سید حسن، عبدی پور، ابراهیم، ۱۳۷۹، حقوق قراردادها در فقه امامیه جلد اول، چاپ اول، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها

میرزا رفیعا، محمد رفیع بن حسن، ۱۳۸۵، دستورالملوک میرزا رفیعا، به کوشش و تصحیح اسماعیل مارچینکوفسکی، چاپ اول، تهران، وزارت امور خارجه، مرکز و انتشارت

میرزا سمیعا (سمیع)، محمد، ۱۳۴۳، تذکرالملوک، به کوشش محمد دبیر سیاق و تصحیح ولادیمیر فئودوروویچ مینورسکی، چاپ اول، لندن: لورارک

میهنی، محمد بن عبدالخالق، ۱۳۷۵، دستور دبیری، به تصحیح علی رضوی بهابادی، چاپ اول، یزد بهاباد

نصیرآبادی، محمد طاهر، ۱۳۷۸، تذکره نصرآبادی، تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، چاپ اول، تهران، اساطیر